

маvзусидағи халқаро илмиy-амалиy конференсиya

**ҚАРАҚАЛПАҚ АЙМАҒЫ ҚАЗАҚ АҚЫН-ЖЫРАУЛАР
ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ТАРИХИ НЕГІЗДЕР**

Торткүлбаева Турсынай Абдигазиевна
*PhD, доцент, Нөкіс мемлекеттік
педагогикалық институты
Қазақ тілі және әдебиеті кафедрасы*

Ұлттық қазақ фольклоры мен классикалық әдебиеті осы ұлттың ареал-аймақтық, этникалық тобының немесе жеке бір жазушы, ақын шығармашылығының пайда болу және қалыптасуында негізгі фактор болатыны қарақалпақ аймағы ақын-жыраулар шығармашылығы үшін таңданатын жаңалық емес. Себебі, бұл аймақтағы қазақ ақын-жыраулары бірден жоқ жерден пайда болған саз және сөз өнері иелері емес еді. Олардың кейбірі туған жұртта жүрген уақыттарда-ақ үлкен өнер иелері сипатында аты шыққан, халық арасында кеңінен таныс жыршы-жыраулар және ақын-жыраулар еді. Олар жаңа ұлттық ортаға келгенде, тек өздерін, бала-шағасын, мал-мүлкін алып келумен шектеліп қалған жоқ, өздерімен бірге ата-бабасынан келе жатырған көп ғасырлық көңіл мүлкі, рухани дүниесін де алып келді.

Ең негізгісі – олар өздері жол азабынан талай қиындық көріп, талай құрбандықтарға кездесе де, халықтың сан мың ғасырлық бай фольклоры мен классикалық әдебиетінің бай үлгілерін жад сандығында ардақтап ұмытпай сақтап, бұзбай сол сұлу қалпында алып келді. Бұл дүние өздерінің де, халқының да рухани күші еді. Сондықтан да олар жаңа ұлттық фольклор, немесе жаңа ұлттық әдебиет жаратамын деп уақыт мәселесінде де, шығармашылық еңбек мәселесінде де онша ұзақ уақытты күткен жоқ. Олардың бірінші кезектегі міндеті осы қолдағы бар байлықты жоғалтып алмай, таза қалпында жад сандығында сақтау, оны халық арасына тарату, халыққа рухани азық ету, байыту және бұдан әрі қарай дамыту еді.

Жаңа ұлттық орталық, қонысқа көшпен бірге келген мұндай талант иелері жоғарыдағы міндетті өз халқының патриоты және үлкен сөз, саз шебері сипатында жанашырлықпен адал атқарды. Бұл міндетті атқаруда олар өз халқының бай фольклоры мен әдебиетін тудырушы ақын-жыраулар мұрагері сипатында майданға келіп, олардың көп жылдық көркем-эстетикалық дәстүрлерінен, орындаушылық және шығармашылық ұқып ұқығынан мұқият пайдаланды.

Солай екен, қарақалпақ аймағы қазақ фольклоры менен қазақ әдебиеті, өзінің пайда болу және қалыптасуының алғашқы дәуірлерінде осы түбегейлі

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

дәстүр көрінісі сипатында келіп шықты десек, асыра айтқан болмаймыз. Бұл өз кезегінде осы аймақ әдебиетінің ұлттық тамырларын берік етуші, ұлттық ерекшелігін қамтамасыз етуші және жаратушы негізгі ұлттық, көркем-эстетикалық факторлардан есептеледі. Олай болса, бұл мәселеге аз да болса да арнайы тоқтап өту, әлбетте, мақсатқа сай екендігі өз-өзінен белгілі.

Жоғарыда айтқанымыздай, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы қарақалпақ аймағы қазақтары тарихтың ең бір ауыр, аса ұлы міндеттерді шешуі тиіс ең жауапкершілікті қиын да, күрделі кезеңдері болды. Ең басты қиыншылық, олар бұл дәуірде қарақалпақ аймағына, кейбір жерлерде ауыл-ауыл, немесе ру-ру бір қауым болып оқшау орналасып, толық отырықшыланып, биологиялық тіршілігін сақтап қалуы үшін материалдық негіз тауып, шаруаларын тіктеп алғанымен, ендігі жағы қалай болады, өз тілімізді өз әдет-ғұрпымызды, дәстүр-салтымызды, ұлттық тіліміз бен ұлттық жәдігерлігімізді, мәдени мұраларымызды сақтап қалып, оны бұдан былай өркендете аламыз ба, яки бұл аймақтың негізгі иелері болған қарақалпақтарға қосылып, ассимиляцияланып кетпейміз бе, деген мәселелер еді, яғни бұл дәуірдегі қарақалпақ аймағы қазақ этнотобына өздігін сақлап қалу күн тәртібіндегі ең басты мәселе болды.

Мұның жақсылыққа жоритын ұнамды жауаптарын бәрінен бұрын сол дәуір қарақалпақ аймағы қазақтарының этнотобының басшылары, яғни айтқанда осы көшті бастап келген, ру билері мен ақсақалдары, батырлары, ең негізгісі-өз дәуірлерінің алдыңғы қатар өкілдері болған, халықтың көрер көзі және сөйлер сөзі есептелетін жыршы, жыраулары мен ақын-жыраулары білетін де еді. Сол үшін де олар үлкен үміт және сеніммен халықты бұл аймаққа бастап келді. Себебі, бұл аймақ-олардың назарында халықты саяси-рухи және табиғи апатшылықтан уақытша сақтап қалатын физио-биологиялық баспана орталығы емес, ал оның өздігі, руханиятын, жәдігерлігін, ұлттық белгісін де аман сақтап қалатын және одан әрі өркендетуге кең мүмкіндігі бар, қолайлы, ұлттық-мәдени орта еді.

Олардың ойынша, бұл үшін толық тарихи негіздер болды.

Біздіңше, бұл пікірлерде объектив шындық бар. Шындығында да, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басында Қарақалпақ аймағында қазақ этнотобының халық сипатында ұлттығын, өздігін сақтап қалуына және өркендетуіне мүмкін болған қолайлы әлеуметтік-экономикалық, мәдени, моральдық-психологиялық, рухани объектив жағдайлар және ұлтаралық геосаяси, геогенетикалық ұлттық этноорталық бар және қалыптасқан еді. Бұл объектив жағдайлар төмендегі факторларда көрінеді:

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

1) Қарақалпақтар аймағының ежелгі Хорезм цивилизацияның бір бөлігі болғандығы;

2) Бұл аймақта жасаушы түркі халықтар (қарақалпақ, өзбек, қазақ, түркмен) этнотобының тарихи-генетикалық жақындығында, тілі, діні, салт-дәстүрі, мәдениетінің ұқсастық белгілері;

3) Ең негізгісі-олардың туыстық, достық қатынастарында.

Бұл факторлар шындығында да, қарақалпақ аймағында қоныстанған қазақ этнотобын, өздігін сақтап қалуға көмектесумен бірге оны байытуға және дамытуға да үлкен ықпалын тигізді. Осы дәуірлердегі қарақалпақ аймағы қазақ әдебиетіндегі дәстүр және жаңашылық мәселесін зерттеуші ғалым, профессор Қ.Жұмажановтың айтқанындай, бұл аймақта іргелес отырған осы туыс халықтардың достығы, бауырмалдығы қазақ этнотобының басына тар жол, тайғақ кешу кез болған қиян-кескі, аласапыран заманда бұл қыйыншылықтарды жеңуге көмектескен, келін алып, қыз беріп, төсекте басы, жайлауда малы қосылып, бір ниет, бір мақсатпен ұрпақ өсірген.

Мұндай туысқандық байланыс ізі фольклорлық және әдеби мұра шығарушыларына де өз ықпалын тигізген. Сондықтан бірінің жырын екіншісі той-думандарда, мерекелерде жатсынбай орындаған.

Екіншіден, мұндай байланыстар олардың саз және сөз шебері сипатындағы даралық шығармашылығының дамуына да жаңа бағыт-бағдарлар беріп отырған.

Жалпы, жоғарыдағы тарихи-генетикалық факторларды қарақалпақ аймағы қазақ ақын-жыраулар мұраларының сақталуына, өз алдына дамуына үлкен мүмкіндік жаратып берген факторлар деп бағаласа болады.

Қарақалпақ аймағындағы қазақ фольклоры мен әдебиеті, анығырағы осы аймақтағы жырау-ақындар мұрасы бірінші кезекте ұлттық мәдениеттегі мұрагерлік дәстүрінің жемісі сипатында келіп шықты. Мұның себебі – бұл мұра (қарақалпақ аймағы қазақ ақын-жыраулар мұрасы) тұтас бір ұлттық қазақ фольклоры мен әдебиетінің ажырамас бір бөлігі және ерекше бір түрі болғандықтан, XIX және XX ғасырдың бірінші жартысындағы бір тұтас қазақ фольклоры мен әдебиеті өзіне дейінгі бұл әдебиет түрлерінен қандай ақын-жыраулар шығармашылығын мұра етіп қабыл алған болса, мұндай мұрагерлік дәстүрі осы дәуірдегі қарақалпақ аймағы қазақ фольклоры мен әдебиетінде де өз көркем көрінісін тапты. Сол үшін де XIX ғасырдың бірінші жартысы мен XX ғасырдың бірінші жартысындағы жырау, ақындар шығармашылығы қандай болды деген сұраққа жауап іздеуден алдын «олар сусындаған, рухани-

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

эстетикалық азық алған бұл мұралар қандай еді» деген сұраққа жауап беріп кеткен мақсатқа сай болады.

Осы көзқарастан бұл мәселеге көз жіберсек, қарақалпақ аймағындағы қазақ ақын-жыраулар мұрасы өзінің жанрлық, формалық қасиеттері, суреттеу тәсілдері мен басқа да көркем-эстетикалық сипаттары, жыршылық, жыраулық және ақындық, жалпы саз және сөз өнері дәстүрлері бойынша өзіне дейінгі бір тұтас ұлттық қазақ фольклоры және әдебиетінен түбегейлі айырылмайтын еді.

Сол үшін де біз «Қарақалпақ аймағындағы қазақ жырау және ақындары мұрасы түрлері» дегенде бірінші кезекте бір тұтас ұлттық қазақ фольклорының түрлерін көз алдымызға келтіреміз. Атап айтсақ, бір тұтас ұлттық қазақ фольклорындағы лирикалық жанрларға кіретін тұрмыс-салт жырлары ма (төрт түлік туралы өлеңдер, наурыз өлеңдері, қыз бен жігіт айтысы, жарапазан, бәдік, той бастар, жар-жар, беташар, ойын-сауық ән өлеңдері, жаңылтпаш, өтірік өлеңдері, қоштасу, жоқтау өлеңдері және т.б.), эпикалық жанрдағы ертегі және халықтың ауызша проза түрлері болған аңыздар, шешендік сөздер, мифтер ме, ірі эпостық шығармалар «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Қамбар батыр» жырлары мен «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан» сияқты ғашық жырлары ма – бәрі, бәрі қарақалпақ аймағы қазақ ақын-жырауларының пір тұтқан ұлттық-рухани мәдени мұралары еді. Сондықтан да қарақалпақ аймағы ақын-жыраулары, бұл ұлттық-рухи эстетикалық дүниенің заңды мұрагерлері болып есептеліп қоймастан, оның жанды орындаушылары, таратушылары және ұқықи қайта шығарушылары да болды. Олар бұл бай мұраны орындау, тарату және қайта шығару арқылы өздерінің дара шығармашылық өнерлеріне де үлкен негіз салды.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Бердібаев Р. Кәусар бұлақ. – Алматы, 1989.
2. Жұмажанов Қ. Қарақалпақ аймағындағы қазақ әдебиеті. – Алматы, 2006.
3. Қарақалпақстан ХІХ әсирдің екінші ярымынан ХХІ әсирге шекем. – Нөкіс, 2003.